

Діяльність “потішного” руху на території Одеського навчального округу та його значення в розвитку шкільного фізичного виховання

Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська історична наука впродовж останніх років впевнено збагачується новими напрямками досліджень, серед яких вагома частка належить історії зародження, становлення і розвитку національної системи фізичного виховання.

Із проголошенням Україною незалежності серед науковців значно зріс інтерес до культурного минулого нашої держави. За цих умов українська наука значно збагатилася новими дослідженнями, у рамках яких учені, педагоги, краєзнавці спробували переосмислити і дати якісно нові історичні, педагогічні, методичні, правові аспекти розвитку фізкультури і спорту на території нашої держави.

Серед загальної кількості робіт, що вийшли у світ останнім часом, слід відзначити дисертації А. В. Цьося, О. М. Вацеби, Н. А. Деделок, Л. Д. Вострокнутова, А. С. Бондар, Ю. В. Зайдового та ін. [1]. Автори цих робіт висвітлюють питання зародження, становлення і розвитку національної системи фізичного виховання, розкривають особливості спортивно-масового та олімпійського руху в різних регіонах України, обґрунтовують його нормативно-правовий аспект. Проте, незважаючи на активізацію наукових досліджень, слід констатувати, що проблема розвитку фізичного виховання і спорту взагалі, та особливо її регіональний аспект зокрема є недостатньо вивченою.

Актуальною в цьому контексті стає тема запровадження фізичного виховання в навчальних закладах Півдня України на початку ХХ ст.

Мета дослідження – дослідити діяльність “потішних” загонів на території Одеського навчального округу, визначити їх значення в розвитку шкільного фізичного виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідея створення в Росії напіввійськових дитячих формувань була запозичена з досвіду європейських держав, де до початку ХХ ст. намітилися мілітаристські тенденції в питаннях фізичного виховання учнів та активно розроблялося питання про військову підготовку молоді. Характерною рисою фізичного виховання учнів того періоду стала організація ідейно-патріотичних “потішних” і скаутських загонів.

Піонером у створенні російських “потішних” рот виявився інспектор народних училищ Бахмутського повіту Катеринославської губернії А. А. Луцкевич. Його зусиллями було організовано перший загін “потішних”, і в травні 1910 р. це дитяче формування представлено Миколі II на військовому огляді, що проходив у Царському Селі. Виступи маленьких військових царем були повністю схвалені й викликали сплеск патріотичних настроїв у суспільстві. За прикладом урядовця в усіх містах Росії починають інтенсивно створювати народні класи військового строю. Уже до початку осені 1910 р. у м. Одесі при Одеському союзі російських людей формується перший батальйон “потішних”. 4 жовтня відбулося відкриття двох започаткованих рот: до першої увійшли учні гімназії, що діяла при союзі, до другої – учні школи союзу та кілька сторонніх дітей. Дещо пізніше з вихованців міського сирітського будинку і притулку для незаможних імені Шувалова комплектуються 3-я і 4-та роти. Командиром батальйону було призначено відставного полковника Д. Н. Строїлова. Основу занять загону складала стройові вправи: одиночне навчання та марширування без рушниць і з рушницями, навчання взводу. Крім того, до програми навчання входили: військова і сокольська гімнастика, титулування персон імператорського прізвища, поняття про прапор, присягу, призначення солдата. “Потішні” вивчали також військові й патріотичні пісні. Із числа “потішних” призначалися фельдфебелі та унтер-офіцери. Озброєння складалося з дерев'яних рушниць, для фельдфебелів отримували шашки, у кожній роті були барабани і сигнальні труби. Для занять на кошти навчальних закладів союзу і частково батьків було придбано обмундирування військового зразка [2].

Створення напіввійськових формувань, вірних царю і вітчизні, дістало державну підтримку. Під головуванням генерала Леша в 1911 р. було розроблено законопроект, який передбачав організацію в нижчих навчальних закладах і в молодших класах середніх навчальних закладів “потішних” рот, а також загонів бойскаутів для учнів старших класів гімназій і прогімназій. Авторами проекту проведено підрахунки, які свідчили, що для здійснення ідеї розвитку “потішного” руху вимагалася

щорічно асигнувати з бюджету близько 10 млн карбованців [3]. У цьому ж році вийшло “Положення про позашкільну підготовку до військової служби”, а по військовому відомству було видано наказ про те, щоб “військові частини, в районі розташування яких виникають народні класи військового строю і гімнастики (“потішні”), надавали їм повне і всебічне сприяння” [4].

Військове відомство взагалі гаряче відгукнулося на ідейно-патріотичний рух. Надаючи інструкторів, манежі, музику і т. п., воно всіляко сприяло успішному розвитку “потішних” організацій. Завдяки його активним діям загони “потішних” створювалися як при сухопутних, так і при морських частинах військ.

У той же час, окрім навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти, стройові команди створюються в усіх відомствах і установах Російської імперії: Міністерстві торгівлі і промисловості, у церковнопарафіяльних школах, навчальних закладах імператриці Марії. За короткий проміжок часу “потішними” організаціями була охоплена практично вся територія Росії.

Таке ставлення з боку Міністерства народної освіти до фізичної освіти молоді лише підкреслювало її військову спрямованість. Офіційна влада розглядала фізичне виховання передусім як засіб підготовки учнів до подальшої служби в армії.

На лідируючих позиціях у військовому вихованні підростаючого покоління був Одеський навчальний округ. Про це свідчить авторитетна думка одного з творців “потішного” руху полковника С. І. Назімова. Під час службового відрядження навесні 1911 р. полковник Назімов мав нагоду ознайомитися з діяльністю “потішних” організацій по всій Росії і дійшов висновку, що Одеський навчальний округ “щодо строю, гімнастики і військового духу перебуває на першому місці”. Крім того, округ виділявся серед інших навчальних округів і за кількістю “потішних” організацій. Згідно з офіційними даними, у 1911 р. навчання військового строю проводилося в 27 чоловічих гімназіях, восьми реальних училищах і 1236 народних училищах. Ця обставина дозволила Одеському навчальному округу відправити до Петербурга на “високий огляд” цілий зведений полк, що складався з 1068 вихованців, тоді як інші організації мали право відряджати не більш як 300 чоловік [5]. Загальна кількість “потішних” у навчальних закладах округу в 1912 р. налічувала близько 60 тис. учнів [6].

До царських оглядів у цьому окрузі поставилися дуже відповідально. Справу під особистий контроль узяв опікун Одеського навчального округу А. І. Щербаков. У рамках підготовки до царських військових оглядів на міських площах проводилися показові гімнастичні свята, а також зведені військові паради учнів початкової школи і середніх навчальних закладів. Святкування проходили дуже урочисто при великому скупченні публіки, начальства, викладачів, керівництва міста і високопоставлених військових чинів. Програма свят, як правило, складалася зі стройових вправ, усіляких марширувань з дерев'яними рушницями, гімнастичних вправ за програмою сокольської гімнастики і стройовим співом. Після закінчення свят викладачів і учнів частково на пожертвування громадян, частково на кошти з міської скарбниці пригощали – закусками, цукерками, чаєм та проводили розваги. Офіційній владі імпонувала сувора військова виправка дітей, подобалася вона й місцевим обивателям. У місцевій пресі та в офіційних друкованих органах регулярно публікувалися схвальні відгуки про проведені заходи.

Для підготовки до царського огляду 1912 р. урядовцями округу було розроблено нормативні документи, які регламентували умови щодо комплектування рот, програму підготовки, загальні вимоги до “потішних”, та надіслано їх до всіх навчальних закладів. Згідно з цими документами усіх вихованців, яких відправляли на “надзвичайно високий огляд”, формували в один зведений полк, що складався з 8–9 рот по 100 осіб у кожній. Для комплектування рот учасники збиралися у двох пунктах: Одесі та Катеринославі, залежно від близькості розташування навчального закладу і приналежності до роти. Відповідно до програми кожен “потішний” повинен був твердо знати: військовий стрій, три фази руху з рушницями, три уроки сокольських вільних рухів; брати участь в іграх по групах, причому кожна група мала знати не менше двох ігор. На додаток до цього всі повинні були вміти співати молитву Господню, молитву за царя, народний гімн, знати імена й титули всіх членів царської сім'ї.

Окремою частиною загальної програми виступів стала підготовка до показових гімнастичних вправ. Із цією метою створювалася окрема 9-та нестройова гімнастична рота, до складу якої зараховували учнів із найбільш підготовлених для вправ на одному зі спортивних снарядів: турніку, паралельних брусах, дерев'яному коні, козлі, різного роду стрибків із трампліна. Крім гімнастів, до складу роти входили футболісти і фехтувальники. Знання стройових прийомів для гімнастів було не обов'язковим.

Для стройових учнів, які брали участь у царському огляді, в Одесі було пошито форму з вишитими на ній відзнаками, що засвідчували приналежність до того чи іншого навчального закладу. Там же виготовляли дерев'яні рушніці єдиного зразка. Рота гімнастів дещо відрізнялася від інших. Учні-спортсмени були вдягнені в білі тільники, штани синього кольору з поясом зі стрічком національних кольорів та гімнастичні черевики без підборів.

Від навчальних закладів, що відряджали своїх учнів на царський огляд, із вихователів призначалися супровідні особи з розрахунку 15 учнів на одного супровідника. До числа супровідників входили: керівництво й педагоги навчальних закладів, військові, лікарі та церковнослужбовці.

Міністерство народної освіти не виділяло грошей на підготовку й участь в оглядах. Поїздки фінансувалися за рахунок спеціальних коштів навчальних закладів, громадських організацій та приватних осіб. Кошти за кількістю учасників і супровідників осіб розподілялися таким чином:

- на кожного “потішного” – 30 крб, а з обмундируванням на кожного стройовика – 34 крб, гімнаста – 40 крб;
- на супровідну особу – 12 крб 50 коп.;
- служителя – 20 крб 50 коп.

Говорячи про “потішний” рух, важливо зазначити, що його засновниками виношувалися цілком прогресивні ідеї: за допомогою цих позашкільних занять залучити учнів до активних занять спортом. На практиці ж вийшло зовсім по-іншому.

Згодом з'ясувалося, що замість корисних занять спортом основу фізичної підготовки в “потішних” загонах почали складати стройові вправи. Прагнучи вислужитися перед начальством, команди “потішних” рот більше піклувалися про підготовку дітей до військових парадів, ніж про їхнє справжнє фізичне виховання. Це наочно продемонстрували “високі огляди потішних”, що проводилися в 1911 і 1912 рр. у Петербурзі на Марсовому полі. Кількість учасників цих заходів вражала своїми розмірами. Так, для участі в параді 1911 р. до північної столиці з усіх навчальних округів Росії прибуло майже 6 тис. вихованців гімназій і міських шкіл. У 1912 р. їхня кількість зросла до 8,5 тис., причому найбільша кількість “потішних” припала на зведений полк Одеського навчального округу – 1100 осіб. На оглядах “потішні” зазначеного округу заявили про себе з найкращого боку. Продемонструвавши зразковий військовий вишкіл, злагодженість дій у виконанні гімнастичних вправ, вони неодноразово удостоювалися найкращих відгуків з боку імператора, навчального та військового начальства. У центральній пресі було опубліковано кілька статей, автори яких відзначали високий рівень стройової та фізичної підготовки одеських “потішних” і виділяли їх серед інших учасників огляду.

Негативним було ставлення до ідеї створення “потішних” загонів з боку передової частини російської інтелігенції, особливо з боку педагогів та лікарів. Посилаючись на нові знання педагогіки, біологічних наук, спортивної фізіології, багато хто з них вважав, що стройові вправи абсолютно не підходять дітям молодших класів. На думку медиків, у цьому віці набагато кориснішими й цікавішими були б різного роду рухливі ігри та деякі гімнастичні вправи. Одним із прихильників такої системи був доктор Е. А. Покровський, який критикував військову муштру в школах та обстоював свою думку на сторінках журналу “Вестник воспитания”.

Неоднозначною була реакція і з боку директорів шкіл та міської влади. Наведемо приклад. Так, на відрядження своїх вихованців Катеринославська міська дума асигнувала аж п'ять тисяч карбованців замість затребуваних комісією училища трьох тисяч карбованців. Зовсім по-іншому відправляли своїх учнів миколаївські міські училища.

Незадовго до відправки на огляд учнів із навчальних закладів Миколаєва серед членів міської училищної комісії, депутатів міської думи та в педагогічних радах деяких шкіл розгорнулася гостра дискусія з приводу доцільності поїздки учнів та пов'язаних з цим витрат. Суть питання полягала в тому, що ініціатива міської училищної комісії, яка взялася активно готуватися до відрядження, не знаходила підтримки з боку міської думи. Міська влада не бачила користі від поїздки і не хотіла виділяти для цього кошти. Причиною стало те, що, по суті, команди “потішних” серед учнів міських училищ так і не були сформовані. Більше того, організація “потішних” загонів абсолютно не користувалася суспільними симпатіями, як, втім, і введення обов'язкових уроків гімнастики та стройових вправ до курсу початкової школи.

Навчання військового строю та гімнастики в міських училищах узагалі було зустрінуте дуже стримано. Викликані цим витрати вважалися абсолютно не продуктивними. Натомість пропонувалося кошти, що витрачаються на цей предмет, направити на введення в школах уроків ручної праці.

Уроки гімнастики були введені не з педагогічних міркувань, а головним чином тому, що цього бажало Міністерство народної освіти. Миське управління клопотало тоді про затвердження плану загального навчання в Миколаєві з фінансуванням зі скарбниці. Щоб заручитися підтримкою міністерства, миське управління погодилося на введення гімнастики та стройових вправ до курсу початкової школи.

Не імпонувала миській думі й та поспішність, з якою училищна комісія взялася готуватися до огляду, бачачи в цьому корисливе бажання її членів вислужитися перед Міністерством народної освіти.

Та все ж, незважаючи на наявні серйозні заперечення, “потішних” вирішено було підготувати, профінансувати й відправити на “найвищий огляд”. Вирішальними аргументами для позитивного рішення питання стали посилення на високий авторитет Міністерства народної освіти, яке бажало провести цей огляд, а також той факт, що відмова від участі у військовому параді могла бути розцінена як політична демонстрація. Таким чином, до Санкт-Петербурга відряджалися 30 вихованців початкових шкіл м. Миколаєва, що навчалися військового строю. Поїздку було профінансовано із коштів миської скарбниці в розмірі 1740 крб 89 коп.

Після огляду 1912 р. паради “потішних” більше не проводилися. Що послужило причиною цього, в істориків єдиної думки немає. Одні дослідники (Ф. І. Самоуков, В. В. Столбов,) вважають, що головною причиною було негативне ставлення до позашкільної військової освіти з боку передової громадськості. На думку інших учених (Кулінко Н. Ф.), причиною стали негативні рецензії зарубіжної преси на експонати та наочне приладдя російських “потішних”, представлені на російсько-шведській виставці в 1909 р.

На нашу думку, підставою міг послужити і той факт, що на проведення подібних парадів необхідні були значні фінансові асигнування. Так, наприклад, із наведених вище даних неважко підрахувати, що на участь в огляді 1912 р. тільки Одеським навчальним округом було витрачено майже 50 000 крб. В уряді і так не вистачало коштів на розвиток народної освіти, до того ж Росія стояла на порозі Першої світової війни. На місцях подібні ініціативи не завжди знаходили підтримку, а іноді й викликали серйозні заперечення.

Висновки. Підбиваючи підсумки, треба відзначити, що на рубежі першого і другого десятиріч ХХ ст. царський уряд звертає особливу увагу на шкільне фізичне виховання. Однією з форм поліпшення фізичної підготовки учнів стало створення напіввійськових ідейно-патріотичних загонів. Що характерно, провідна роль у створенні та розвитку всеросійського руху “потішних” належала Одеському навчальному округу. Завдяки активній підтримці керівництва військового виховання молоді в окрузі набуло значного поширення, про що свідчать дані про кількість “потішних” організацій, кількість учнів, які займаються військовим строєм, суми виділених коштів тощо.

У той же час не можна не сказати про той факт, що досить часто загони створювалися з “кар’єрних міркувань”, лише для того, щоб вислужитися перед начальством.

Разом із тим, заняття в командах “потішних”, покликані служити ідеї поліпшення фізичного виховання молоді, набули характеру стройових вправ. У таких умовах негативним було ставлення до позашкільної військової освіти з боку передової частини російської інтелігенції, педагогів і лікарів.

Наведені вище факти дають підстави зробити висновок, що “потішний” рух не привів до поліпшення фізичного виховання учнів, а в основному вирішував завдання військової підготовки молоді до її подальшої служби в армії.

Література

1. Бондар А. С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 / Львів. держ. ін-т. фіз. культури.– Л., 2006.– 22 с.
2. Исторический очерк первого в Одессе потешного батальона при Союзе Русских Людей.– Одесса: Тип. Л. Нитче, 1911.– С. 4–10.
3. Внутренние известия // Николаевская газ.– 1911.– 19 апр.– № 1578.– С. 2.
4. Кулинко Н. Ф. История и организация физической культуры: Учеб. пособ. для учащихся пед. уч-щ по спец. № 1910 “Физ. воспитание”.– М.: Просвещение, 1982.– С. 99.
5. О постановке физического воспитания учащихся в средних и низших учебных заведениях Одесского учебного округа (по данным, доставленным начальствующими лицами к 15 февраля 1914 года). Изд. Упр. Одес. учеб. округа.– О.: Тип. О-ва “Русская Речь”, 1916.– С. 122.

6. О постановке физического воспитания учащихся в средних и низших учебных заведениях Одесского учебного округа (по данным, доставленным начальствующими лицами к 15 февраля 1914 года): Изд. Упр. Одес. учеб. округа.– О.: Тип. О-ва “Русская Речь”, 1916.– С. 148.

Анотації

У статті висвітлюються питання заснування і діяльності напіввійськових ідейно-патріотичних формувань на Півдні України та їх вплив на поліпшення рівня фізичної підготовки молоді.

Ключові слова: фізична культура, спорт, виховання.

В статье излагаются вопросы зарождения и деятельности полувоенных идейно-патриотических формирований на Юге Украины и их влияние на улучшение уровня физической подготовленности молодежи.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, воспитание.

The article focuses on the problem of formation and activities of semi-military ideologic and patriotic units on the South of Ukraine and their influence on the improvements of students' physical competence.

Key words: physical culture, sport, training.